

A kezdet II.

A dolgok leírását komplikálja, hogy Anyám, 6 hónappal Apám halála után, férjhez ment Dr. Windholz Pálhoz és családi emlékeim inkább erre az időszakra vonatkoznak. Anyám előtte „megbeszélte” velem, hogy hozzá, vagy Heimann Lászlóhoz, apám volt orvosához menjen feleségül. Én egyértelműen Pali (így szólítottam) mellett döntöttem. Arra, hogy milyen alapon, már nem emlékezem.

Windholz Pál orvos volt, 1901-ben született, Rohoncon (Rechnitz, ma Burgenland). Apja Dr. Windholz Zsigmond szintén orvos volt. Valamikor az első világháború alatt vagy után, költözött be Szombathelyre és ott folytatott orvosi praxist, a Széll Kálmán utca 7-ben. Felesége „Olga mama” a negyvenes évek elején halt meg. Életében baráti kapcsolatban volt Márkus Emíliaval¹, ezt tudom, mert örökölt tőle egy képet. Lehet, hogy az ismeretség a férjén keresztül jött létre, aki talán orvosa volt Márkus Emíliának. Szombathelyen elsőnek Windholz Zsigmondnak volt röntgenkészüléke, ami nagy szenzáció volt. Ennek köszönhetően jól menő praxisa volt, úgy hogy a házat, amiben a rendelője volt, megvehetette. Ez egy kétemeletes bérház volt Szombathely legelőkelőbb utcájában, a Széll Kálmán utcában. Nem tudom, hogy mikor halt meg, én nem ismertem, és azt hiszem még jóval azelőtt, mielőtt kapcsolatba kerültünk a Windholzékkal. Egyébként az ő rendelőjében praktizált aztán a mostohaapám is.

Windholz Zsigmondnak sok testvére lehetett, mert tudom, Mostohaapámnak 72 első unokatestvére volt, majdnem mind orvos, vagy orvosfeleség. Mostohaapám mesélte, hogy az egyik főtéri patikus, akinek jövedelmét a falusi asszonyoknak adott diagnózisok erősen gyarapították, „pácienseinek” nagy részét elvesztette, mert a röntgenkészüléknek köszönhetően inkább Windholz doktort keresték fel. A patikus erre fel, a megmaradt „páciensnőinek” egy égő villanykörtét dugott a szoknyája alá és közölte, hogy most megröntgenezi őket.

Mostohaapámnak két testvére volt, Dr. Windholz Ferenc és Windholz Ilus, aki aztán Csató Lajos orvoshoz ment feleségül és Szombathelyen, a főtéren lakott, abban a házban, ahol annak idején a Meinl Gyula kávéüzlet volt. Windholz Ferenc Bécsben élt, mint röntgenológus Holzknecht professzor tanársegéde volt az egyetemen. Holzknecht professzor nevét minden röntgenológus ismeri, ő volt a radiológia első áldozata, sugarak okozta rákban, 1935-ben meghalt. Rendelőjét a Liebig Gasseban a nagybátyám vette át. Az Anschlusst követően, 1939-ben, Amerikába emigrált, 1952-ben, mint Stanford egyetemi tanár halt meg. Nagyon fiatal volt, azt hiszem 56 éves. Windholz Pál Szombathelyen a Premontrei gimnáziumba járt, egyébként fivére is. Az egyetemet mind a két Windholz fiú Grazban végezte.

Én otthon születtem, a Király utcai lakásunkban. Erre a lakásra nem emlékezem, nagyon kicsi voltam, amikor elköltöztünk, csak áttét emlékem van: a negyvenes évek elején még az megmaradt bennem, hogy a telefon az egyik szekrényben volt. Ezt az emléket anyám annak idején igazolta. Ma már csak erre az igazolásra emlékezem. Még erre az időre esik egy álmom, ami még mindig képszerűen van előttem: egy beláthatatlanul nagy réten összekuporodva, a földön fekszem, körülöttem a

végtelen tér és bennem a rémület ettől a végtelentől, érzem a kicsinységemet és védtelenségemet. Ha erre az álomra emlékezem, mai napig átfut rajtam a végtelentől való rettegés és a védtelenség érzete. Valamiféle ösrémületnek magyarázom ezt, ami lassan, csak a magunk által teremtett szellemi védőburok által veszi el borzalmát.

A Király utcából 1932-ben költöztünk el a Pohl Sándor utcába. (Aztán 83-as ezred utca lett.) A házunknak nagy kertje volt, lehetett vagy 1500 m². A ház egyemeletes volt, de volt egy félemelet is. Ha jól számolom 7 szobánk volt, de volt személyzeti szoba is, meg vasalószoba meg miegymás „segéd helyiség”. Nagy volt, és amikor már nem nagyon volt személyzet, nem nagyon kényelmes. Apám halála után, anyám a földszinten 3 szobát kiadott; attól kezdve mi az emeleten éltünk csak, azaz a konyha

A ház

az a földszinten volt, és bizony mindegyért le és fel kellett járni. Tehát: a földszinten volt a konyha, a személyzeti szoba, a személyzeti WC, valami mosakodási lehetőség a WC előtt (a személyzeti szobában is volt mosdó), aztán a spájz (jó Isten, ezt hogyan írják?). A lépcsőházban egy kétszárnyú ajtó vezetett a lakórészbe. A lakórész a földszinten egy ebédlőből, egy szalonból és apám dolgozószobájából állt. A félemeleten volt 2 vasalószoba, és egy vendégszoba, itt lakott Teta, amíg ná-

lunk volt; az emeleten Apám szobája, Anyám szobája, az én szobám és a fürdőszoba. A szuterénben lakott a házmester, egy szoba-konyha, a végén már négy személynek (noha nem tehettem róla, mai napig szégyenkezem emiatt). Hát így a ház.

Fiatal gyerekkorom kedvenc könyve: Erich Kestner: „Emil und die Zwillinge” volt, nem úgy, mint általában „Emil und die Detektive”, ami sokkal kevésbé tetszett. A másik kedvenc könyvem, „Das richtige Himmelblau” szerzőjére nem emlékeztem, és noha kerestem, sehol sem találtam (Balázs Béla volt a szerző, mint azt 2005-ben Görög Sándortól³ megtudtam). A korai fiatalságomat beárnyékolta a bőrnadrág viselete. Utáltam, de anyámat nem tudtam rábeszélni, hogy más nadrágot viselhessek. Ehhez hosszú harisnyát adtak rám, harisnyatartóval. És keresztgombolású steirer janklit.

Mostohaapám, Dr. Windholz Pál a „Collegium Musicum”³ keretében gondolkázott. A „Collegium Musicum” első hegedűse Bárδος Alice⁴ volt, Wiener Lili másodhegedűs, Mosónyi Dezső brácsás, néha Vajda Imre is játszott, mint másodhegedűs. Alkalmanként vendégként Baranyai Gyula budapesti csellóművész, profi zenész, is beugrott. Ő, mint nem zsidó, túlélte a háborút, a vonósnegyes többi tagját meggyilkolták.

Bárδος Alice, anyám legjobb barátnője volt, a Szende család a mi legszűkebb baráti körünkhöz tartozott, kisebbik fiuk (Szende György) haláláig (a nyolcvanas években halt meg Amszterdamban) legközelebbi barátom volt. És ennek ellenére, a hosszú emlékkutatás eredménye, mindössze néhány „pillanatfelvétel”. Ezeket próbálom most felújítani. A legrégebbi kép, amit találok: Alice, bubifrizurával, hegedűvel,

fiatalos mosollyal. Ez a kép ugyan nagyon is élő, mégis csal. A bubifrizura a húszas évek divatja volt, arra pedig nem emlékezhetem, akkor még éppen hogy csak éltem. Az emlékezetem becsapott, egy fényképet hozott elő, azt a képet, ami mindenütt szerepel, ha Bárdos Alice-ről van szó. Néha könnyebb egy fényképre emlékezni, mint egy élő személyre.

Tovább kutatok. Végül is sikerül: rátalálok Alice-ra, hegedű nélkül, de muzsikával körülvéve: a Haydn „Gyermek-Szimfóniát” tanítja be egy gyerekzenekarnak, amiben – gondolom a család barátsága révén – én, mint talán 8 éves, az okarínán, a „kakukkot” játszhattam. A Kálvária utcai házuk földszintjén, egy quasi házi koncertteremben, próbálunk. A „koncertterem” két egymásba nyíló szobából állt, melyeknek a válaszfalát szét lehetett húzni. A hallgatóságnak széksorok voltak felállítva; lehetett vagy 40-50 szék. Kik játszottak még a zenekarban? Nem emlékezem. Szende Gyuri bizonyára, de képszerűen őt sem látom. A próbára emlékezem, a koncertre nem. Hogy elő lett-e adva, vagy nem, azt sem tudom már. Lehet, hogy igen, csak én nem szerepeltem a „Kakukkal”, mert talán beteg voltam. Ez 1937 körül lehetett.

Aztán nálunk a szalonban, a Kvartett. Alice – most számítottam ki – már erősen a negyvenes éveiben, de bájos, fiatalos mosolya még a régi. Ezt a mosolyt örökölte tőle Gyuri fia, sőt Hollandiában élő unokája, Ronald Szende is. Szinte kislányos mosoly volt, sok lágyssággal, az ember ki sem nézte belőle azt az erélyt és határozottságot, amivel a vonósnégyest, a vállához szorított hegedűjével, csak a feje biccentésével dirigálta. Itt már nem „látom” a bubifrizurát, hanem hullámos („tartós hullám”, ahogy az akkoriban divat volt), gesztenyebarna haja szorosán a fejéhez simul. Mozart „Kis éji zenéjét” játsszák. Azt hiszem ez azért maradt meg ilyen tisztán bennem, mert ez nem egy alkalom volt, hanem több, hiszen évekig kamaráztak, mindig egy egy kvartett-tag lakásán. Tehát nálunk is többször. Azt hiszem a „Kis éji zene” állandóan programon volt. És kávé is mindig volt, lombikban, spirituszlángon főzve. Ennek az égő spiritusznak a szaga örökké az orromban maradt, egy ízben Rio de Janeiróban az utcán járva, hirtelen egy ismerős szag ütötte meg az orromat, rögtön felismertem, hogy égő spiritusz szaga. Automatikusan tovább szaglászgattam és kerestem az ehhez a szaghoz tartozó kávészagot, de hiába. A magyarázat: Rióban nagyon sok autó benzin helyett spiritusszal üzemel, ennek a szagát éreztem. A nem lévő kávészag, kifejezett hiányérzetet okozott.

A másodhegedűs Wiener Lili⁵, engem zongorázni tanított. A zongoraórákra nála csak halványan emlékezem. Állandóan skáláznom kellett, amit persze utáltam. Ezek a zongoraórák – gondolom – úgy 1937-ben lehettek. Emlékezem a szobára, ahol a zongora állt, de Lili néni, mint tanárnő, nem jelenik meg az emlékezetembe. Sokkal jobban emlékezem férjére, Alexander Józsefre, aki mostohaapám barátja volt. Gondolom így kerültem Wiener Lili karmai közé. Érdekes, így ahogyan megpróbálok visszaemlékezni rá, képe összemosódik Szerb Antal özvegyének a képével, ugyan

Mostohaapám

utóbbival mindössze néhányszor találkoztam a múlt század negyvenes éveinek vége felé. Szigorú kinézésű, feketébe öltözött, szemüveges hölgyként tűnik előttem mind a kettő, gondolom ezért mosódnak össze. Nem hiszem, hogy valaha nevetni láttam volna Wiener Lilit, ellentétben Bárdos Alizzal, aki csak mosolyogva van előttem.

A Kvartett + Baranyai

Wiener Lili férjére, Alexander Józsefre, viszont élénken emlékezem. Bevallom, keresztnévére nem emlékeztem, utána kellett nézнем. Én ugyanis, nagyon tiszteletlenül, úgy hívtam, mint barátai: Tyukszi. (Ez a név a tyúkeszű lerövidítése; hogy miért hívták így, nem tudom.) Mintha biztosító ügynök lett volna, vagy valami hasonló, mindenesetre a foglalkozása nem örvendett nagy tiszteletnek. Érdekes, amikor a keresztnévét keresgéltem, először a Szombathelyi Gettó listán néztem utána, és nem áll rajta, noha én tudom, hogy ott volt. Bárdos Aliz és Wiener Lili között valamiféle feszült viszony volt állt fent. Miért, miért nem, nem tudom. Wiener Lili a városi zeneiskolában tanított, és Bárdos Aliz is. Ennek ellenére, Aliz néni, valamilyen formában magasabb hierarchikus szinten volt. Jellemző módon, arra emlékezem, hogy Wiener Liliről mondták, hogy bizony ő Bécsben a Gerngrosstól öltözködik, olyan hangsúllyal, mintha a Gerngrossnál, a Wiener Lilin kívül, a császári ház is öltözködne. (Valójában a Gerngross a Budapesti Divatcsarnok nivóján álló, inkább olcsó áruház volt). Ez a Gerngross történet persze nem csak Wiener Lilire, hanem az egész szombathelyi „Jobb polgárságra” jellemző. Az egészből, amit Wiener Liliről írtam, azt hiszem, magamnak és másnak is kiderül, hogy nem nagyon kedveltem. Pedig minden tőle telhetőt megtett, motiváljon, a „Vasvármegyében” elhelyezett egy kis hírt, miszerint új tehetséget fedezett fel, t. i. engem. No. De azért Schumann „Fröhliche Landmannjáig” eljutottam.

Dr. Vajda Imre (Schlittenkopf volt a beceneve, mert kopasz volt és „szánkózní lehetett a fején”). Ő Weinerről magyarosított Vajdára, de nem volt rokonságban Weinertől László a szombathelyi komponistával. Ügyvéd volt. Elvesztettem nyomát az emlékezetemben valamikor 1943-ban, nem emlékezem rá, hogy találkoztam volna vele 1944-ben. Meghalt volna? Nem hiszem, arra emlékeznék, akkor még a halál nagy eseménynek számított, tehát megmaradt volna a fejemben. Vajda időnként második hegedűt játszott. Ébresztős zseborája volt, és reggelente 8 órakor ébresztette magát; így a vonósnegyes hangversenyein, a szombathelyi kultúrházban, pontosan 8-kor, mindenki nagy öröme, megszólalt Vajda Imre zseborája vekkerje.

Dr. Mosonyi Dezső, mint öregember van az emlékezetemben. Most utánanézek, látom, hogy 1888-ban született, tehát a negyvenes években ő az ötvenes éveiben járt. Nem volt szép ember, hogy enyhén fejezzem ki magam, és brácsázás közben rettenetesen fújtatott. Nőorvos volt. Fia Mosonyi Péter és lánya Mosonyi Gerti túléltek a háborút, és ha jól tudom mind a ketten Londonban élnek. A fia ki-

adta apja, a „Psychologie der Musik” című tanulmányát, ami Mosonyi Dezső intellektuális ambíciójáról tanúskodik. Miközben írok, kezembe vettem a könyvet és látom, hogy a fia Pierre Mosonyinak hívja magát. A könyv a Tonos kiadónál, Darmstadtban jelent meg. Mosonyi felesége bécsi volt, magyarul erős osztrák akcentussal beszélt. Mosonyi Péter, pardon Pierre Mosonyi, apja könyvének kiadói előszavában – szerintem – sok botorságot ír.

Baranyai Gyulára⁶ képszerűen nem emlékezem, de arra igen, hogy egy alkalommal a főtéri villanyóra késése miatt lekéste a budapesti vonatot, és mert ezáltal lekéste Budapesten a saját koncertjét, be akarta perelni a VEMR-t. (Vasmegyei Elektromos Művek) Aztán muzikus barátai lebeszélték erről a szándékáról. De Szombathelyen még sokáig mosolyogva beszéltek erről az „ügyről”.

A Kvartett a Szombathelyi Kultúrházban rendszeresen szerepelt. Az egyik ilyen koncertre képszerűen emlékezem. Alice néni nagyon elegánsan egy akkoriban kifestélyinek nevezett középhosszú fekete ruhában, Vajda Imre, világító kopasz fejével, Mosonyi Dezső, brácsázás közben mindig hevesen szuszogva és Mostohaapám a csellóval. Emlékezem, Vajda Imre zsebórája koncert közben csengetett.

Családunkban, mármint Mostohaapám, Anyám és én, ha valaki szigorú volt, úgy az Anyám volt, Mostohaapám a világ legjobb és legnemesebb embere volt. Sokat játszottunk együtt, villanyvasúttal meg Mensch ärgere Dich nicht-et és sokat is magyarázott nekem.

Hogy ki mindenki élt nálunk az évek folyamán, csak nagyon nehezen tudom rekonstruálni. Tetéről már írtam. Apám életében volt egy szakácsnő és egy szobalány, aztán a házmester és a felesége, majd idővel a 3 gyereke. Apám halála után a Személyzet megcsappant, maradt csak egy mindenés és a házmester család. Ezen kívül miután Anyám, apám halála után kiadta a földszintet (egy fürdőszobát építtetett Apám dolgozószobája helyére, valamint egy külön bejáratot) ott egy ezredes a német barátnőjével lakott, a vendégszobában pedig egy „szobaúr”. Az egyik szobaúrra élénken emlékezem: Magyar úr. A Generáli biztosítónál volt, nem tudom milyen minőségben. Az, amiért emlékezem rá, az az, hogy Magyar úr szabad idejében feltaláló volt. Feltalálta a háromdimenziós mozit, az volt a trükk, hogy valamilyen füstön keresztül kellett vetíteni. Sajnos a találmánya nem haladta meg az igazán szegényes elméletet. Magyar úr után Grünwald Baba volt a vendégszoba lakója. Baba a nyőgéri birtok bérlőjének lánya volt. Szüleim jóban voltak velük, és amikor Baba, úgy 16 éves korában, a szombathelyi líceumba váltott (nem tudom, hova járt előtte) kosztba adták hozzánk. Akkori megítélésem szerint nagyon csinos volt. Nem csak lakott nálunk, hanem természetesen velünk is étkezett. Ezekről, a közös étkezésekről semmilyen emlékképem nincs.

Apám a garázs helyére épített iroda lakosztálya is ki volt adva. Itt egy nekem rendkívül kedves főhadnagy lakott, aki barátkozott velem. Nyáron gyakran a kertben ült fiatal tiszt barátaival együtt és kártyáztak. 1938 nyarán kellett, hogy legyen, amikor egy ilyen kártyaparti alkalmával az asztal alatt ültem és hallgattam, ahogy beszélgettek. Az én „Barátom” arról beszélt, hogy a szombathelyi hadtest az „Anschlusskor” riadó készültségben volt, mert Hitler csapatai nem vonultak be Burgenlandba és ezt úgy értékelték, hogy arra vár, hogy oda a magyarok vonulnak be. Sajnos, mondta, a vezérkar ezt nem tette meg.

A szüleim otthon magyarul beszéltek, velem 5 éves koromig főleg németül, mint ahogyan már említettem.

Apám halála után teljesen megváltozott szüleim társasága. Döbbenet veszem észre, hogy ettől kezdve nem emlékezem „nemzsidóra” a baráti körben. A „nemzsidót” JEAN AMÉRY értelmében használom: ő azt írta magáról, hogy ő mindössze úgy tudja magát jellemezni, hogy ő „nem nemzsidó”. Tehát tulajdonképpen nem tudom, hogy ki volt a baráti körben milyen vallású, csak azt tudom, hogy nem voltak „nemzsidók”. Néha az ilyen zsidókat asszimilált zsidóknak is hívják. Kritikusan nézve úgy látom, asszimiláltak voltak egymáshoz. Egyre emlékezem, hogy keresztény volt (persze azért zsidónak számított): Hajdú Imre, aki elektromérnök volt és a Szent Imre herceg utcában lakott; a VEMR alkalmazottja volt. Nagyon, nagyon rokonszenves ember volt, nem nagyon csinos feleséggel és nagyon kedves kisfiával. Hajdú Imre úgy 1905 körül születhetett, kisfia 1935 körül. Azért is említtem meg, mert az egész család elpusztult, nem emlékezem, hogy rokonuk lett volna; legalább valahol legyen róluk megemlékezés. Hajdú Imre volt egyébként a bérmaapám, ezért is emlékezem, hogy katolikus volt. Nagyjából a leginkább mostohaapám muzsikusköre fordult meg nálunk; elsősorban Bárdos Alice, és férje Szende László mérnök.

Szende László felfuvalkodott kispolgár volt a javából. Tipikus macsó, otthon uralkodott, uralkodásában anyja, Liszka néni asszisztált. Feleségének megtiltotta (!) a dohányzást, az orrát ugyan piszkálta, de a zsebkendőjével becsavart ujjával (mert az így illik!), pontosan tudta mi az értékes és mi az értéktelen olvasmány, így fiai báró Jósika Miklós összes könyvét olvasták, stb. A rá emlékezésben összpontosul a hozzá hasonlók elleni ellenszenvem, nem mert kispolgárok – magamat is annak kell hogy számítsam – hanem mert celebrálják a kispolgárságukat és magukat egy nekik nem kijáró piederstálra emelik. Szende László a háború után Budapesten élt, és ha jól tudom a 70-es években halt meg.

Elemibe a Szent Imre herceg utcai elemibe jártam. Ez egy állami iskola volt, a szombathelyi „elit” a püspöki iskolába járt. Szüleim döntése, hogy engem egy „községes” iskolába adtak, meghatározóvá lett az egész további életemre.

A pedagógiai elveknek megfelelően az iskolaév megkezdése előtt, elvittek az iskolába, hogy ismerkedhessek a környezettel. Szinte bizonyos vagyok abban, hogy anyámmal voltam, ennek ellenére a bennem lévő képen nem szerepel. Szerepel viszont Szombat bácsi a pedellus, aki vezetett bennünket, és a pissoir, mert ilyet addig nem láttam. Egy másik akció, amivel szüleim az életemet az iskolában meg akarták könnyebbíteni, az iskolaigazgatóval kapcsolatos. Igazgatóm Cséby Pogány Aladár volt, egy – úgy tudom így hívták valaha – „hét szilvafás nemes” volt. Festett is, és úgy tudom Szombathelyen, mint festő, neve is volt. Tehát szüleim felkérték, készítsen rólam egy portrét. Megfestette. Minderre mindössze azért emlékezem, mert a kép, ami festett 1944-ig anyám szobájában a zongora felett lógott és ugyan 1944-ben elveszett, de egy fényképen, ami a nagynénémmel túlélte a háborút, megmaradt. A festmény jó, a képen látható gyerek azonban a valódinál legalább 5 évvel idősebb (én még nem voltam hat, amikor lefestett, a gyerek a képen 10-11 évesnek tűnik. Az egész akció, mai szemmel nézve, egészen egyszerűen megvesztegetés volt. De az is igaz, hogy hogy Csébi Pogány Aladár⁷, velem szemben semmilyen megkülönböztető viselkedést nem tanúsított. Ő volt az első két évben a tanítóm is. Nagy precízióval alkalmazta az akkori nevelési elveket, amelyeknek lényeges eszköze a verés volt. A

nádfa pálca az osztályterem sarkába volt támasztva, és gyakran volt üzemben. A vét-kesnek az első pad asztalára kellett hajolni, majd az igazgató úr feltette az ehhez a rituáléhoz tartozó kérdést: „Só vagy paprika”. A só a lágyabb, a paprika az erősebb suhintást jelentette. Senki sem választotta a sót, mert az ugyan talán kevésbé volt fájdalmas, de a só választása gyávaságnak számított, és senki sem akart gyávanak tűnni. Nincsen előttem kép, hogy engem is elnászpángolt volna, de meg vagyok róla győződve, hogy többször is választhattam a só és a paprika között. Egy esetre azonban emlékezem, aminek a folytatása bizonyára nászpángolást jelentett. Számtanórán a kivonást tanultuk. (lehet, hogy ez már az első osztályban volt?), a tanító bácsi (ez volt a megszólítás) példákkal támasztotta alá a kivonás elvét. „Ötből, ha kivonunk egyet, marad négy; ha ötből kivonunk kettőt, marad három” és így tovább, majd befejezésül: „és ha ötből kivonunk hatot?” A várt, vagy a tanító bácsi saját válasza, „az bizony nem megy”. Erre én: „dehogynem, az mínusz egy”. A tanító bácsi szüleimnél panaszkodott, ők viszont büszkék voltak. Erre emlékezem, a botozásra nem. Ez újabb bizonyíték, hogy a jutalomnak, – az, hogy szüleim büszkék voltak, jutalomnak számít –, nagyobb hatása van az emlékezésre, mint a büntetésnek.

Az osztályunkban a gyerekek nagy része tavasszal és ősszel mezítláb járt az iskolába, mert a cipőt, télre, kímélni kellett. A tízóraijuk száraz kenyér, legjobb esetben zsíros kenyér volt. Én rendszeresen vajas kenyeret vittem magammal tízóraira, amit szenvedélyesen cseréltem zsíros kenyérré, mert azt jobban szerettem. Mennyiben volt ez az iskola és környezet meghatározó? Nem fejlődhetett ki bennem egy „osztályöntudat”. Sokan nem tudják, hogy egy ilyen létezik, és még többen nem tudják, hogy ilyen saját maguknak is van. Ezzel az osztályöntudattal egy csokor előítélet jár az alacsonyabb osztályhoz tartozókkal szemben. Bennem nem alakulhatott ki egy ilyen „osztályöntudat”, négy évig egy voltam közülük. Ennek ellenére az osztályon belüli szoros kapcsolatokban azért szerepet játszott, hogy ki járt cipőben és ki mezítláb. A szomszéd gyerek Friedsam Vilivel egy életre szóló barátság alakult ki, Peszlen Ervinnel is kialakult volna, ha a háborúban nem vesztettem volna el. Peszlen Ervin, népi német volt, apja foltozó suszter. Egy pincelakásban éltek, ami egyben a Peszlen papa műhelyét is képezte. Ervin, származásából kifolyólag kétnyelvű volt, magyar és német. Ez alapozta meg a barátságunkat. Friedsam Viliről és Peszlen Ervinről később még szó lesz. Arra sem emlékezem már, hogy hányan voltunk az osztályban. A többi osztálytársak közül csak két névre emlékezem: Bogáti és Kenessei. Azt hiszem ezekkel verekedtem a legtöbbet.

Még valamire emlékezem Csébi Pogány Aladár tanítói működéséből. Nem tudom, hogy milyen összefüggésben mondta, hogy a magyar ember, ha tudni akarja, esik-e, a kézfelületét nyújtja előre, a zsidó viszont a tenyerét, mert a pénzszámolástól az ujjai belső felülete a legérzékenyebb. Ez a megjegyzés egészen bizonyosan nem egy zsidókról való antiszemita „értekezés” keretében esett, azt megjegyeztem volna. Ez egy „ártatlan” megjegyzés volt, amilyen fajtából számtalan van ebben az antiszemitizmushoz hajlamos „kultúrában”. Ezek bármikor egy bizonyos öndinamikával állhatnak össze egy antiszemita képpé.

Aztán tanító nénink volt és azt hiszem negyedikben Kiss tanító úr, akit nagyon szerettem. Ő a Kálvária utcában lakott. Emlékezem még Artner tanító úrra is, vagy éneket, vagy rajzot tanított. Elemi iskolás koromban lettem kiscserkész (nyolc éves lehettem), tagja voltam a Mária Kongregációnak és vett fel a Scola Cantorum Saba-

riensis énekkarba, a csodálatos Werner Lojzi⁸ bácsi. Ide együtt jártam Peszlen Ervinnel, aki gyönyörűen énekelt, és tercelni is tudott, amiért irigyeltem. Már akkor kifejlődött bennem ez a tulajdonság, irigy voltam, igaz mindig csak arra, amit valaki tudott és én nem. A „Scolában” hetente legalább egyszer próbáltunk és gyakran koncerteztünk, azaz miséken énekeltünk a Nagy Templomban. Hogy álltam én a vallással? A környezet vallásos volt és istenhívő, ez magától értetődő volt, és azt, ami magától értetődő, azt a legritkábban vonjuk kétségbe. A magától értetődőt elfogadni, nem kell gondolkozni.

Egy utolsó ítélet álmomra világosan emlékezem: a gyerekszoba ablakon keresztül látom, világvége van, ég minden és az égő, kerti napernyő elrepül az ablak előtt. Úgy néz ki, mintha az Őz című film sugallta volna ezt az álombeli jelenetet, de nem, mert az Őzt 6 évvel később láttam csak. Jártam gyönni és áldozni, minden fejtörés nélkül. Furcsa Istenképem lehetett, mert a gyónásnál azért nem vallottam be mindent. Az „Én Istenem” mégsem tudott mindent? Vagy talán nem nagyon törődött az ilyesmivel? Egyébként az elemit: dicséretes, dicséretes, kitűnő osztályzattal végeztem, csak arra nem emlékezem, hogy melyik milyen tantárgyra vonatkozott, de mindenesetre a lehető legjobb eredmény volt. Friedsam Vilinek és Peszlen Ervinnek ugyanilyen bizonyítványa volt.

Miután szüleim látták, hogy ebből a zongoratanulásból Wiener Lilinél nem lesz énekes halott, egy akkor Szombathelyre helyezett Deák nevű zongoratanárnál folytattatták tanulmányaimat. Ez a Deák, hamarosan rájött, hogy sem kedvem, sem tehetségem a zongorához nincsen, összhangzattant és hangszertant tanított nekem, és csak mellékesen zongoráztatott. Ha hibásan játszottam, rettenetesen oldalba boksolt. Jó emlékem van róla, kedveltem. Édesanyjával élt együtt, akit mostohaapám kezelte. Emlékezem, hogy Deák Mama csúzban, vagy valami hasonló üzleti bajban, nyavalygott, és mostohaapám büszke volt az alkalmazott gyógymódjának sikerére: egy kénporos zacskót tetetett a cipőjébe. Deák Mama, úgy 1942 körül meghalt. Körülbelül ekkortájt, vagy valamivel utána, szüleim faggattak, hogy Deák tanár úr nem próbált-e erkölcstelenül közeledni hozzám. Megtudtam, hogy Deák ellen kampány ment, hogy tanítványaihoz erkölcstelenül közeledett. Én nem hiszem. Tartok tőle, hogy irányított kampány volt, célja Deák tanítványainak megszerzése. Hogy mennyiben állt, mondjuk Wiener Lili mögötte, persze nem tudom. Az egész kisvárosra jellemző. Deák öngyilkos lett.

Jól emlékezem Anyám és mostohaapám nászútjára. 1936 karácsonya után újévig Bécsben voltunk. Akkor már nem volt Teta, így Anyám elhozta velünk Máriát, az akkori szobalányunkat, hogy rám vigyázzon. Emlékezem Apám testvérének Ferinek a rendelőjére (a volt Holzknecht professzor rendelő), emlékezem a szíami macskáira, a szaguk még mindig az orromban van, a fekete valami terrierfajta, „földszintes kutyáira” (scotch terrier) és életem első operaelőadására a Bécsi Operában: a Puppenfeet és a Copéliát adták. Rám különösen a Puppenfee hatott, ma is előttem, van a hajlongó baba és hallom a „Mama, Papa” dallamát. Ugyan karácsony már elmúlt, mégis elvittek egy játéküzletbe, azt hiszem a Grabenen volt és kaptam a villamos vasutamhoz egy váltót. 1937 karácsonyt már a mostohaapámmal ünnepeltük. Birtokomban lévő fénykép tanúskodik a nagy karácsonyfáról és a märklin villanyvasútról, amit kaptam.

Nem emlékezem, hogy hogyan utaztunk Bécsbe, de arra emlékezem, hogy Feri az autóján hozott haza. Egy előkelő Gräf and Stift kocsija volt. A határ előtt a szülei azt mondták, hogy a váltó az enyém, az én feladatomban, hogy a vámos elnézze a behozatalt. Erre emlékezem, de arra már nem, hogy a határon valóban mi történt.

1937-ben újra Bécsben jártunk, érdekes, semmilyen képe erről nincsen, de annál inkább a haza útról, mert Bécsből a Balatonhoz mentünk Ferivel együtt. Wienerneustadton vezetett át az utunk, csodálkoztam a szombathelyi viszonylatban fényesen kivilágított utcákra. Hosszú ideig előttünk haladt egy autó és az egész port felverte előttünk. Tehát az út nem volt aszfaltozva. Feri szitkozódott és nagy meglepedésére szolgált, hogy végül is megelőztük a por okozót. Este haladtunk át Wienerneustadton, gondolom Szombathelyen aludtunk és csak másnap indultunk a Balatonhoz. Nem emlékezem, csak utólag következtetek.

Apám halála életemben nem csak Palinak a családba belépésével változott, hanem Jolán gyakori szombathelyi látogatásával is. Jolán olyan légkört hozott magával, ami bennem már akkor komoly rezonanciát váltott ki, ez a légkör az volt, amire, nem tudom miért és hogyan, mindig is vágyódtam. 1937-től minden nyáron két hónapot töltött nálunk, a vendégszobában lakott. A báró Jósika Miklós miffjében ablakot nyitott. Már 8 éves koromban megismertetett Karinthyval, Werfellel, később aztán Du Garddal és sok mással, akik a valódi irodalomhoz tartoztak. Érdekes módon átugrotta velem az akkor a művelt ifjúságnál szokásos „Mici Mackót” és a „Kis herceget”, ezeket csak nagyon elkésve, 17 éves koromban olvastam. Szellemi irányítóm 1936-tól kezdve Jolán lett és nagyon hosszú ideig maradt is. Persze Karinthy és más „komoly” könyv mellett tovább olvastam szeretett May Károlyomat és Verne Gyulámat. Sokat olvastam.

1937 nyarán már Palival és Jolánnal együtt nyaraltunk. Jolán már előtte nálunk volt, így együtt utaztunk Szombathelyről Siófokra. Ezúttal vonattal utaztunk, az út csaknem egy egész napot vett igénybe. Kétszer kellett átszállni, egyszer Celldömölkön, egyszer Bobán. Minden átszállás órás várako-

A Scolás

1937 karácsony

zással járt. Ez a nyaralás menyen bevésődött az emlékezetembe. A Vitéz penzióban laktunk, a penzió tulajdonosnője Vitézné, Vitéz Miklós⁹, a „Csodaautó” rendezőjének elvált felesége volt. A penzióra való pénzt a válásnál a férjétől kapta végkielégítés gyanánt. Hogy erre még 74 év után is emlékezem, bizonyítja, hogy ez a nyaralás mennyire bevésődött az emlékezetembe. Vitézné, emlékeim szerint 40 és 50 év közötti testes asszonyság volt, aki a penzióban családi hangulatot teremtett. A szobára nem emlékezem, a kertben sok fa árnyékában kockás abroszú asztalok álltak, itt reggeliztünk. Közös fürdőszobák és WC-k voltak, a WC-ben egy tábla, amin a használók figyelmét felhívják, hogy amennyiben a lehúzás nem jár tökéletes eredménnyel, a WC kefével „serkentsék” a maradékot. Ez a „serkentés” mindenkinek nagyon tetszett. A vendégek közül emlékezem Karinth Frigyesre és feleségére, Aranyra, Németh Antalra, a Nemzeti Színház igazgatójára, Komlós Vilmosra és még egy filmesre, akinek nevét elfelejtettem. Nem csak a reggeli zajlott a kertben, hanem azt hiszem a többi étkezés is, azokra viszont nem emlékezem, csak a délutáni időtöltésre, ami a legtöbb asztalnál kártyázásból állt. Komlós Vilmos (Sajó) asztalánál alsóztak, Karinthyné römizett. Én általában Komlós Vilmosnak „kibiceltem”, amiért 20 fillér kibicpénz járt. Emlékezem, hogy Komlóst ugratták, (ki? Nem emlékezem), hogy túl kicsinyes a kibicpénzzel. Életünkben az evésnek komoly szerep jutott, ami akkoriban vidéki polgári családoknál szokás volt, így „biztos, ami biztos” egy rúd téliszalámit vittünk magunkkal. Ezt a reggelihez mindig levittük magunkkal és a kapott reggelit néhány szelet téliszalámmal egészítettük ki. Egyik reggel, a szomszéd asztaltól átjött hozzánk Karinth Frigyes és kért a szalámiból. Anyám átnyújtotta neki a rudat és egy kést, hogy szeljen. Karinth egy ék alakú szeletet kanyarított, majd a szelet vékony oldalát mutatva felénk, azt mondta. „Ugye milyen szerény vagyok?”

Rajongtam, és rajongok Siófokért. A platánokkal szegélyezett allék az Adria környékre emlékeztetőek, vagy az Adria környéke emlékeztet Siófokra? Különösen a „régis strandot” szerettem, ahol alig voltak és kedvemre hancúrozhattam a vízben. A Balaton itt egészen sekély, vagy 100 métert kell a mélyvízig sétálni. Itt kezdtem el víz alatt úszni, és egy ízben kiúsztam egészen a mély-víz tábláig, ahol nem tudtam már leállni. Kapaszkodtam a mély-víz tábla rúdjaiban, egészen addig, amíg valaki „kimentett”. Még ugyanazon a nyáron, már Szombathelyen az új strand úszómeszterétől Mérei (vagy Mérái?) bácsinál úszóórák keretében tökéletesítettem ezt a készségemet.

Nyáron rendszeresen a strandra jártunk. Onnan legtöbbször Mostohaapámmal mentem haza. Ő mindenhova biciklin járt, értem is biciklin jött. Felültetett a bicikli keresztrúdjára és úgy tolt. És beszélünk a világról. A napról, a bolygókról és hogy talán majd egyszer, úgy ahogyan a rádió a hangokat hozza messziről a szobánkba, majd lesz egy olyan készülék, ami a képeket lesz képes behozni. Ez 1937, 1938-ban lehetett, amikor Berlinben a Funkaustellungon már régen bemutatták a televíziót. Ez jellemezte az akkor vidéki polgárság informáltságát. Informáltságban 50 évvel voltunk elmaradva a világ mögött, és ebből kifolyólag mentalitásban is. Rezzori ezt a fenomént „Zeitenverschleppungnak” nevezi. Ezért szoktam mondani, hogy a saját életemben 130 évre tudok visszatekinteni (a saját korom és az 50 év elmaradottság). Ezek a beszélgetések, a bicikli keresztrúdjának a bevágása, mindez valahogyan édes emlék.

8 éves lehettem, amikor születésnapomra egy biciklit kaptam. Úgy nevezett háromgyeddes bicikli volt. Hamar megtanultam biciklizni, ettől kezdve mostohaapámmal rendszeresen biciklitúrákat tettünk a környéken.

Már elemiiskolás koromban cserkész voltam, sőt mint kiscserkész egyszer már táborban is voltam, Pinkafőn. Ez nem volt igazi tábor, ez csak cserkésznyaraltatás volt valami épületben, de többre nem is emlékezem, csak annyira, hogy ott vettem először részt hadijátékon. És először voltam el hazulról egyedül.

Miután Teta elment, szüleim kerestek mellém valakit, aki hetente egy-kétszer németül beszél velem, nehogy elfelejtsem. Több „Tante” után, – ma már csak a Tante Fani nevére emlékezem – 1939 elején Jenő lett a német beszélgető partnerem. Jenő Szudéta Országból került Magyarországra, valószínűleg a Németországhoz való „visszacsatolás” után szüleivel – vagy talán egyedül – Magyarországra menekült. 18 éves lehetett, németül beszélt, úgy mint én, és nem osztrácul. És fiú volt, akivel barkácsolni lehetett, például együtt ragasztottunk és fűrészeltünk össze egy Monopoly játékot; egy csatahajót építettünk, aminek képe élesen van előttem, és ami csak 1944-ben veszett el, addig a szobámat díszítette. Jenővel szüleimnek csak két baja volt. Az egyik, hogy nagyon németbarát volt, no meg, mert Jenő nagyon jó képű fiú volt, féltették tőle Grünwald Babát, aki ugyanakkor nálunk kosztban volt. Én rajongtam Jenőért, és még ma is, ha rá gondolok, a fiatalabb barátságérezése tölt el.

A kiscserkész

Jenő nem volt az első menekült, akivel összeakadtam, Pali édesanyjánál, Olga mamánál, 1938 telétől lakott egy osztrák néni, akinek a nevére nem emlékezem. Ez a néni nem tudott magyarul, bécsi volt. Valamifajta susogásra emlékezem, hogy a néni Feri mostohanagybátyám barátnőjének a mamája. Aztán eltűnt, legalább az emlékezetemből.

Egy jelenet. 1939. március eleje. Én akkor már rendszeresen olvastam a „Magyar Nemzetet”, amit szüleim előfizettek. Jenővel a Hollán Ernő utcában megyünk a város felé. Én Jenőnek mondom: meg fogod látni, Hitler most, pontosan egy évvel az Osztrák „Anschluss után” bevonul Csehországba is. Pár nappal tévedtem csak.

Szüleim már negyedik elemista koromban tanakodtak, hogy melyik középiskolába írassanak be. Döntésük a Szombathelyi Premontrei iskolára esett, gondolom több okból, egyrészt, mert Bátyám is odajárt, de Mostohaapám és Mostohanagybátyám is; másrészt, az állami középiskolában, a Faludy gimnáziumban (amit apám épített) erősen antiszemita hangulat volt, ennek nem akartak kitenni. És a Premontrei volt a jobb iskola. A beíratkozást egy bemutatkozás előzte meg Simonffy igazgató úrnál. Halványan emlékezem rá, a vékony cérnaszál hangjára, de hogy vizsgáztatt-e, vagy egyáltalán mi történt ott, arra nem emlékezem. De úgy éreztem, jó indulattal fogadott, és ami a lényeg: felvett.

Az 1939. évi nyarat Balatonalmádiban töltöttük. Én már kelletlenül mentem oda, az idő is rossz volt és mindent egybevetve utáltam. Anyám és Jolán megkönyörült rajtam – Pali csak a hétvégéket töltötte velünk, Szombathelyen maradt és dolgozott – és legalább egy napra áthajókáztunk Siófokra. A hajó valami kis viharba került és bizony ingadozott. Engem nem zavart, Jolán rosszul volt. Hogy Siófokon mi volt, arra már nem emlékezem.

A képek. A képkeresés. Tulajdonképpen nem öncél, a képeket csak úgy keresem, mint Swan a teába mártott kalács ízét, hogy ez az újra megtalált íz képezzen hidat az akkori énemhez. Ki voltam akkor? Mit gondoltam a világról és mit gondoltam magamról?

A képeken át, a híd másik oldalán, kibontakozik egy gyerek, akinek vannak gondolatai, lásd a német bevonulást Csehországba. Egy a tihanyi nyaralásról megmaradt fénykép egy öntudatos vadócot mutat. Fényképek, általában, nem csalnak. Mindenestre ennek az akkori öntudatnak mára csak roncsai maradtak meg. Kíváncsi, lásd a képet a bicikli középúdján ülve. Gondolatokat találok, úgy igazi gondolkozást nem. Lehet, hogy külső képek, események alapján, gondolkozást nem is lehet találni?

Boldog gyerek voltam, vagy boldogtalan? Lehet-e ezt a képek alapján megválaszolni? Igen, a kép, ülök a bicikli keresztrúdján, édes ízű. Ezen kívül már csak képek, az édes íz nélkül, de örömteliek. Örültem, amikor nyáron Jolán jött, sőt tudom, hogy a jövetelét örömteljes várakozás előzte meg. Örültem a villanyvasútnak. Ez minden? És szomorúság? Ilyet egyáltalán nem találok. Pedig a képek alapján két esemény igazán adott volna okot a szomorúságra: apám halála és Teta elmenetele, aki valamifajta anyahelyettes kellett hogy legyen az életemben. Sem az egyik, sem a másik. Lehet, hogy érzelemszegény voltam? Későbbi életemben sok minden erre utal.

Ebben az időben alakultak ki valamifajta standardelvárások az étellel szemben, ami valamiképpen mai napig érvényes. „Az ember” saját házában lakik és otthon születik; csak otthon sült kenyeret eszik; a cipőjét csináltatja (emlékezem, a suszterünket Adorjának hívták)... Kivéve a saját házában lakást, nem tudtam a saját igényszintemnek megfelelni. Érdekes, akármennyire is nevetségesnek tartom mindent, még mindig hiányzik az otthon sült kenyér, és lábra szabott cipő is. Összességében ez valami kiváltságosság- meggyőződés. Általában sok mindennél, ami történt velem az volt az érzésem, hogy ez engem nem érint, nem érinthet, ez csak a nem kivételezettekkel történhet.

A KÖZÉPISKOLA 1939–1944

Szüleim 1939-ben írtak be a Premontrei Rend szombathelyi Szent Norbert gimnáziumába. Simonffy^o igazgató úr, aki felvett, egy-két évvel azután, hogy elkezdtem a „premit”, Csornára került apátnak és Pákayⁱⁱ tanár úr lett az igazgató. Osztályfőnököm a következő öt évre Fedor Gábor lett; ma is élénken áll előttem, de bevallom, hogy tulajdonképpen sok minden más elmerült. Egy életre belém nevelte a „splendid isolation” tiszteletét. Emlékezem, hogy ezt az attitűdöt hogyan illusztrálta: „az angol ember olyan, hogy ha hátulról megrúgják, az arcán semmi ebből nem látszik” – egész életemben törekedtem, hogy ilyen legyek. A latin órák mondatelemzése, a

magyar órák... Tulajdonképpen hiába bányászok, nem találok a nyomokat. Ami megmaradt az a TARTÁS, amit tőle tanultam, ami túlment az említett splendid isolation-en. Valószínűleg ő volt az, aki felkeltette bennem az önfegyelem szeretetét és azt, amit németül úgy hívnak, hogy „lustvolle Selbstbeschränkung” (fordítva talán az igénytelenség öröme). Tisztán emlékezem Ipoly „Gusztí” énekóráira; soha nem élveztem igazi operaelőadást úgy, mint a Jancsi és Juliskát az ő beszámolójában, amiben elmesélte a Pesti Operaház előadását. Gyönyörű volt. Szomor Tamástól¹², hallottam először az atomfizikáról, a hittan órákon. Bóner Döme, az első hittanárunk, egyszer órák közben a Horthy István Repülőalap perselyét hozzávágta az egyik hátsó padon ülő osztálytársunkhoz, azt hiszem, Taródihoz (Schmidt tanár úr: „Taródi weiter” mondás lett, mert bizony nem tudta folytatni). Szerencsére nem találta el. Radnai tanár úr, aki egyszer – nem érdemeltem meg – nagyon megdicsért egy rajzomért, az volt a címe, hogy karácsony. Ez a dicséret szinte szárnyakat adott, ha csak egy kicsit is tehetséges lettem volna, akkor Rafael vált volna belőlem. Nem vált, mert sajnos egy cseppet sem voltam tehetséges. (Ezt az általam nagyon szeretett Radnai tanár¹³ urat csak egy hajszállal vétettem el; 1949 tavaszáig Salzburgban volt és én 1949 őszén érkeztem oda. Sajnálom.) Tisztán van még az előttem, hogy a légitámadások alatt a pincében folyt az oktatás. Még látom magam előtt a boltíves pincét is.

Az életünket a tanuláson túlmenően is az iskola dominálta. A bélyegkör – ahol alelnökig vittem – Iharos tanár¹⁴ úrral, mint vezető tanárral és Wellesz Lórával (mi lett vele?) mint elnökkel. És persze mindenekelőtt a cserkészlet. Tisztán emlékezem a táborokra, arra hogy Felsőlendvain Szigetvári Dünnével voltam együtt egy Rover sátorban és milyen büszke voltam, hogy egy ilyen nagyfiú pártfogolt. Ez már a háborús hisztéria ideje volt, próbariadókkal, hogy felkészüljünk esetleges partizántámadásra. Egy ilyen próbariadó alkalmával elkaptuk a tábor körül settenkedő tanárparancsnokot, Schmidt tanár urat, aki ellenőrizni akarta a próbariadót és elpáholtuk. Erre emlékezem, meg a tábori konyhára, amit a földre ástunk, meg a zászlórúd felállításra. Felsőlendvai a visszatért Délvidéken fekszik, a faluban alig beszéltek magyarul. Az ortodox zsidó vegyeskereskedő viszont ékes dunántúli táj-szólásban árulta a portékáját.

A baráti kör is az osztálytársak vagy iskolatársak köréből toborzódott. Mindezenekelőtt Friedsam Vili, akivel már az elemiben is együtt jártam, no meg szomszédok is voltunk; Peszlen Ervin, aki másodikban aztán elhagyott bennünket és Budapesten a Volksdeutsche Schule-ban folytatta a tanulmányait, Gyimesi Szilárd, a biciklitúrák Essoe Imivel és Soós Ferivel, a focizás Péntek Tibivel és Tölgyesi Lacival...

Döbbenetesek a megmaradt képek a születésnap „szúrjaimról”. 1939-ben 12-en voltunk, a bennünket kiszolgáló, igen kedves Máriával, a szobalányunkkal együtt. Ebből a 12-ből 8 élte meg a következő 12 évet. Csató Jancsit (elől, behunyt szemmel), Anyámat (hátról, az álló Mária mellett), valamint Grünwald Babát (anyám mellett) Auschwitzban gyilkolták meg, Peszlen Ervin, (hátról a maslis kislány mellett) „elvezett” a háborúban, a két Friedsam fiú pedig 4 évet töltött a kommunisták börtönében.

Az 1941-es születésnap résztvevőknél hasonló a helyzet. Itt már Peszlen Ervin a Volksdeutsche Schule-ba járt Budapesten, tehát nem volt jelen. Jelen volt viszont Bíró Péter (bal oldalon az utolsó, és Gyimesi Szilárd (hátról a nagy támlásszékben)

osztálytársam, valamint Csató Jancsi iskolatársam. Biró Pétert és Csató Jancsit Auschwitzban gyilkolták meg, Gyimesi Szilárdot 1951-ben „Antibolszevista összeesküvésért” felakasztották.

A Scola Cantorum Sabariensis aránylag független volt az iskolától. Engem és Peszlen Ervint még elemiiskolás korunkban vettek fel. Hetente egyszer volt próba. Werner Lojzi bácsi, aki hihetetlen szuggesztivitással tudta az emberben a zene és a zenén keresztül az áhítat átszellemültségét ébreszteni. De nemcsak a zene, hanem az utazások nagy élményei a Scolával is felejthetetlenek. Budapesten énekelhettem az Eucharisztikus Kongresszus egyéves évfordulóján, ahol a körmeneten bőrig áztunk. Aztán a nagy Erdélyi „turné”, ahol Kolozsváron és Nagyváradon énekeltünk (Lapozom a Scola emlékkönyvet (Bartók Béla Zeneiskola Alapítvány kiadása) és nézem, ki volt még az osztályból Erdélyben. Csak Essoe Imit találok. Lehet, hogy Erdélyben csak ketten voltunk az osztályból?). Kolozsvár hatása mai napig tart. Komoly méltósága egészen más volt, mint Budapest kicsit felületesnek tűnő csillogása. Ezzel szemben viszont Nagyvárad nyüzsgése felülmúlta a budapestit. Mind a két város tisztasága és karbantartása nem különbözött a magyarországi városokétól. Nekem városibbnak tűntek, mint a honi városok.

A premontrei gimnáziumban antiszemita megnyilvánulást csak egy tanár részéről éltem meg, ez a történelem tanár Janszó volt. Zsidó osztálytársunkat, Biró Pétert állandóan sértegette és ugratta, engem is néha piszkált. De ez a tanár mindenkivel embertelenül viselkedett, Horváth Mikit, az alispán fiát, büntetésből a katedra asztal alatt guggoltatta és kukorékoltatta.

1938-ban érződni lehetett, hogy a világban, legalábbis a mi világunkban változás áll be. Feltűnő volt, hogy a fali firkálások a megszokott szexuális szimbólumokról a nyilaskeresztekre és az antiszemita feliratokra váltottak. És tavasszal jött az első zsidótörvény. Ez bizonyára érintette mostohaapámat is, arra emlékezem, hogy ennek hatására nálunk az étkezésnél, valamint a közköltéseknél takarékoskodni igyekeztünk. Akkor növeltem ki a háromnegyedes biciklimet, új helyett, anyám női biciklijét kaptam meg. Nem volt pénz új biciklire. De Mostohaapámnak a praxisát nem kellett feladnia.

A háborúból magából vajmi keveset éreztünk. Természetesen nagy figyelemmel követtük a hadi helyzetet, melyben természeténél fogva az angolok pártján voltunk. Úgy láttuk, hogy a zsidóellenes törvények (1941-ben már a harmadik) német nyomásra jönnek létre és természetesen voltak híreink, hogy a németek a zsidókat üldözik. A háború állása érdekelt; érdekelt, mert tudtam, hogy a mi személyes sorsunk függ tőle, de érdekelt azért is, mert akkoriban ez mindenkit érdekelt. Otthon minden este meghallgattuk a BBC magyar híreit, sőt Rádió Beromünstert is tudtuk fogni, ott a német nyelvű híreket hallgattuk. Magyarország háborúba lépéséig (1941) egy angol képes magazint, a PICTURE POSTOT járatunk, amely a német propagandától eltérőleg tudósított a háború folyásáról, persze helyenként cenzúrázva. De én rendszeres olvasója voltam a nagyszerűen szerkesztett és kiváló képanyaggal ellátott SIGNALnak, (a német hadsereg képes magazinja) is. Jellemző az akkori magyar helyzetre, hogy még 1942-ben az osztályom néhány tagjával fogadtam, hogy a németek elvesztik a háborút. Jellemző, mert hasonlót Németországban akkor elképzelni sem lehetett. Ugyanakkor imponált a német hadsereg, a nagyszerű felszerelésével, a „schneidig” tisztjeivel, sőt a legénységgel is, akik ugyancsak másképp

néztek ki, mint a magyar bakák, aki mindig átizzadt daróc szagot terjesztettek maguk körül.

A játékainkra viszont erős hatást gyakorolt a háború. Ólomkatonákkal háborúztunk, de technikailag erősen modernizálva. Az ágyúkat robbanó lövedékekkel töltöttük. Az ehhez szükséges puskaport részben magunk gyártottuk, kénből, szénből és salétromból, részben puskaöltényt szedtünk széjjel és kiszedtük belőle a puskaport. Erődítményvonalakat építettünk ólomkatona méretben és lőttük széjjel a kiságyúnkkal. Legtöbbször nálunk játszottunk, szüleim e célból a tyúkudvar egy részét bocsájtották a rendelkezésünkre.

Volt tyúkudvarunk, volt mindig vagy 20 baromfink, tojást és húst szolgáltattak, ami a nem nagyon szigorú háborús ellátás mellett azért jól jött. Mostohaapám a Bogáti uradalom orvosa volt, ahol évente egy disznó tiszteletdíjának egy részét képezte. A disznóölés ünnepségnek számított, emlékezem az ölésre magára – ami akkor egyáltalán nem zavart és a perzselésre. A csirkevágásnál is gyakran jelen voltam, amikor a csirkék, miután a nyakukat elvágták, még hosszabb ideig vergődtek.

Valamikor 1940-ben bevezették a kötelező leveletoztatást. Hetente egyszer katonai gyakorlatokat tartottunk, lövészetel, testgyakorlatokkal és ejtőernyős ugrással. A lövészetet nagyon szerettem, jó lövész is voltam, az úgynevezett ejtőernyős gyakorlatot gyűlöltem. Ez persze nem repülőgépből ugrásból állt, hanem mindössze egy 4 méteres gödörbe kellett ugrani, ami ugrás állítólag megfelelt az ejtőernyős ugrásnak. Itt minden egyes alkalommal minden tagom összetörésétől tartottam. De nem csak én. Mindent összevetve, nem ártott ez az edzés, nagyon jól jött a következő időkkel való megbirkózásnak.

Emlékezetesek a koncertek Szendééknél. A negyvenes években a zsidó művészeket kiszorították a nagy koncerttermekből, így privát lakásokban koncerteztek, így Szendééknél. Sok híres muzsikus lépett fel Szendééknél az előbb már említett házi „koncertteremben”, fellépett Jámbor Ági, Rózsa Vera, Starker János, Ernster Dezső, Dénes Vera¹⁵ és még sokan mások, akik nem jutnak eszembe. Ismertem őket, emlékezem is rájuk, de érdekes, a koncertekre nem. Lehet, hogy nem is voltam jelen. Annál jobban emlékezem egy koncertre, talán 1942-ben lehetett, amelyiken Schönfeld Jutka hegedült valóban varázslatosan. Legalábbis nekem úgy tűnt. Jutka 12 éves lehetett, fekete copfos, nagyon csinos kislány; fellépése igen nagy siker volt. Ha jól emlékezem az újpesti zsidó kántor leánya volt, ő is kísérte zongorán. Nagy jövőt jósoltak neki. Nem tudom mi lett belőle, félek, hogy elpusztult. Ezzel, hogy ezt itt leírom, valami kötelezettségnek is eleget teszek, a túlélők kötelezettségének a nem túlélőkkel szemben, hogy emlékezzenek még rájuk és emlékeztessenek. Íme, emlékezem és emlékeztetek.

Nem hiszem, hogy Szendéék vallásosak lettek volna, legalábbis ennek semmiféle jelét nem láttam. Szende Gyuri ugyan a zsidó elemibe járt, de ez még nem bizonyít semmiféle vallásosságot. De azért, mint a legtöbb zsidó családnál, a nagy ünnepeket tartották, nem vallásosságból, inkább tradícióból. No meg ki nem szeret ünnepelni, ha van rá alkalom. Az ünnepek mindig különleges ínycséggel járnak. Purimkor (zsidó örömnep valamikor februárban) az ínycségek tetőfokát az edes sütemények alkotják, a flodni és kindli. Én ezeket főleg a Szendéék által évente nekünk küldött kóstolókból ismertem. Alkotójuk nem Alice volt, hanem Liszka mama, Szende Laci édesanyja. Nagyon öreg, bottal járó néni volt, ha utána számolok, jóval

fiatalabb lehetett akkor, mint én most, de igazán aggnak tűnt és számított. (Kindlivel meg flódnival újra a nyolcvanas években Budapesten a Gerbeaud cukrászdában találkoztam, kiszabadult a zsidó vallás szűk kötelekéből. A süteményeknél úgy látszik nincsenek vallási határok, csak vagy jók, vagy nem. A kindli és a flódni, nagyon jó!) Egy nagyon fontos zsidó ünnep Peszach, a zsidó húsvét. Ilyenkor nem csak a laska (macesz) tartozik a tradícióhoz, hanem a laskából készült maceszgombócos húsleves is. 1943-ban lehetett, amikor meg lettünk hívva az úgynevezett Széder esti vacsorára, amivel a Pesach kezdődik. A vacsora a Szende házban, a „koncertterem” előtti, elől nyitott, de fedett teraszon lett tálalva. Peszach időileg nagyjából egybeesik a keresztény húsvét ünnepével, tehát kora tavasszal van, de úgy látszik éppen lágy este lehetett. Csak arra emlékezem, hogy ott ültünk, sem Szende Laci, sem Mostohaapám nem volt jelen, munkaszolgálatosak lehettek. A jó a maceszgombócos húsleves ízét még a nyelvemen érzem, de hogy ezen kívül mi volt még, azt már nem tudom. A vacsora semmiféle vallási ceremóniával nem járt, mert arra bizonyára emlékeznék. Az asztalnál ültünk, előttünk Szendének nem túl terebélyes kertje adta a sötét díszletet. A kert szegélyét képező ringló-szilva fák nekem annyiban emlékeztetnek, hogy ősszel rosszízű gyümölcsük ismételten visszatérő csalódságot jelentettek. De azért minden évben csak újra megpróbáltuk, hátha megjavultak.

Bárdos Alice, úgy mint anyám is, erős dohányos volt, a cigarettáit saját maguk töltötték. Férje több ízben nyilvánította ki a dohányzásról vallott nem tetszését és anyámat hibáztatta, aki állítólag Alicet a dohányzásra rászoktatta. Szende László egyébként – az én benyomásom szerint – eléggé szigorú volt feleségéhez. Gondolom a köztük fennálló különbség, no meg a szerepe, mint Alice quasi impresszáriója, egy nem egészen szimmetrikus viszony kialakulásához vezetett.

Az erdélyi bevonulás után mindenütt és a rádióban szakadatlan az „Erdélyi Indulót” játszották. Mindenkinek nagyon tetszett, nekem is (még ma is tetszik). Egy alkalommal Aliz előtt nyilvánítottuk ilyen irányú rendkívül pozitív véleményünket. Ő előbb kicsit körülnézett, aztán azt mondta, hogy igen, igen, nagyon jó, de a „Marseillaise” az még sokkal jobb. Hogy hogy ezt megjegyeztem? Talán azért, mert ez akkor rendkívülien meglephetett, nem illett bele a Szende családról alkotott képembe; ők ugyanis hangsúlyozottan nyárspolgári benyomást tettek. Lehet, hogy ez a pointírozott nyárspolgáriság akkoriban arra volt hivatva, hogy a család egy fekete foltját, Szende László Pista nevezetű testvérének (szociáldemokrata volt, a húszas években Svédországba emigrált és az emigráns szociáldemokraták körében fontos szerepet játszott) baloldali múltját elfelejtse.

1941. áprilisban német csapatok vonultak át Szombathelyen Jugoszlávia felé. Ugyanakkor a rádió és az újságok jelentették Teleki Pál öngyilkosságát. Teleki Pál fölcserkész volt, így természetesen halála nagy részvétet és érdeklődést váltott ki nálunk cserkészknél. A különben inkább német részre hajló cserkész bajtársaimnál is felmerült a gyanú, hogy valóban öngyilkosság volt-e, nem inkább a németek tették el az útból. Az öngyilkosság elleni érv az volt, hogy aznap áldozni készült és a cserkész díszruhája elő volt készítve. Az átvonuló motorizált német csapatokat mindnyájan megsodáztuk.

1943-tól gyakran repültek át felettünk nagy amerikai, vagy angol bombázó kötelékek, útban Wiener Neustadt felé. Mielőtt jöttek már légiriadót fújtak, amikor már régóta felettünk voltak a gépek, akkor hozták lovas kocsin a légelhárító gép-

puskát, amit a velünk szemben lévő laktanya tetejére egy gépfegyverfészekben állítottak fel. Mire ezzel elkészültek, a gépek már rég elhúztak. Mi ezen kényszeredetten neveltünk. Később tudtam meg, hogy a szövetségesek és Magyarország között megállapodás volt, a magyarok nem lőnek, a szövetségesek nem bombáznak. A repülőkről tömegével leszórt staniolcsíkokat gyűjtöttük, tudtuk, hogy a légvédelmet zavarták vele.

1942-ben az akkor érettségizők közül többen önkéntesek lettek a magyar hadseregben. Emlékezem a Schlamadinger (Solymos) pék fiára, hogy milyen jól festett az egyenruhájában. Még az évváró ünnepségen énekelt, gyönyörű hangja volt, aztán valamikor kiment a frontra. Vissza már nem jött, hozták, mind a két lábát levitte egy akna.

Ki voltam 15 éves koromban, hogyan látom ma az akkori magamat? Célzottn és következetesen kíváncsi voltam. Szüleim könyvtára nyitva állt előttem, olvastam. 10 éves korom körül kezdődött a May Károly bűvölet. A May Károly könyveket a zsebpénzemből vásároltam, a vagy 25-30 kötetemre büszke voltam, úgy hogy a gettóba költözéskor, Friedsam Vilire bízta őket, aki 1946-ban, hazatérésem után visszaadta őket. May Károly mellett nekem Verne Gyula volt a legfontosabb. Aztán Gárdonyi következett, főleg a Göre Gábor Biró úr kötetekkel, amiket Mostohaapámtól kaptam. Olvastam Zilahit, Cronint, Forestert, Harsányit és mit tudom én még miegymást, ami az akkori polgári „műveltséghez” tartozott, és ami a szülői könyvek között fellelhető volt. Elhalt édesapám könyvei között, ezek külön voltak, ott állt Manzóninak a „Jegyések” című kétkötetes műve, ez volt az első könyv, amibe csak beleolvastam, de abbahagytam. Unalmasnak találtam. Aztán ott volt – ez az akkori „mély filozófiai” elvárásoknak megfelelő Lin Yutang is, akit már akkor sekélyesnek és filozófiátlanak éreztem. Filozófia, a „Bölcsesség szeretete”, ezt pedig okoskodásnak és szószátyárságnak tartottam. Szüleim barátja, Szende László és egyben az én Gyuri barátom apja azt tanácsolta szüleimnek, hogy May Károly helyett olvassak Báró Jósika Miklóst. Nem olvastam. Ezt a fajta műveltséget már akkor megvettem, noha semmilyen másnak, persze ennek sem, a birtokában nem voltam.

Hihetetlenül érdekelt a csillagászat. Apám földmérő távcsövével (teleolid) vizsgáltam az eget. A kémia is érdekelt, kémiai kísérleti szekrényemmel főleg robbanószereket gyártottam. Akkoriban a kémia felé tendáltam. De a fizika sem hagyott hidegen. A pályaválasztási elképzeléseimben mindenesetre a természettudományok álltak az előtérben. Érdekes, hogy sem az apai pályafutást, mint építész, sem a mostohaapám után, orvos nem akartam lenni.

Bben az életszakaszomban sem találkoztam direkt ellenem irányuló antiszemitizmussal, ennek ellenére, tartottam tőle. Én ugyan magamat nem tartottam zsidónak, de mostohaapám és számos ismerős, zsidó vallású volt. És én a zsidót vallásnak tudtam; én nem voltam zsidó vallású, tehát nem is „zsidó” és úgy éreztem, hogy ezt barátaim és iskolatársaim is hasonlóan látták. És visszaemlékezve úgy tudom, hogy a „békebeli” magyar antiszemitizmus tényleg ezt hasonlóan kezelte, nem volt rasszista. Egészen 1944. március 19-ig nem éreztem magamat izolálva, ugyanakkor, amikor a zsidó vallású Biró Péter osztálytársam kifejezetten magányos volt az osztályban. Hogy ez mennyire őtőle magától is függött, ma már nem tudom megállapítani, és megkérdezni tőle sem tudom, mert Auschwitzban meggyilkolták.

Aztán ott volt, hogy Mostohaapámat többször behívták sárga karszalagos munkaszolgálatra. Valahogy az egész atmoszférának „Menetekel hangulata” volt.

Még az idő távolából nézve is döbbenetes egy akkori megfigyelésem. Egy zsidó gyerek különösen szépnek akkor számított, ha nem nézett ki zsidónak. „Milyen szép ez a gyerek, és egyáltalán nem néz ki zsidónak!” Ez egy tipikus szimptomája egy öntudatzavarnak, ami úgy gondolom az akkori „zsidó köröket” jellemezte.

Meg voltam győződve arról, hogy ez az egész antiszemitizmus egy időhöz kötött szinguláris jelenség, ami az után, hogy a németek elvesztik a háborút, a történelem egy jelentéktelen incidensévé zsugorodik. Ebben különböztem akkor, és bevallom sokáig utána is, a zsidónak nevelt barátaimtól, akiknek az üldözöttség mint egy velük született sorsként él a tudatukban és a tudatalattijukban. Ők többnyire öntudatos áldozatok, vagy legalábbis potenciális áldozatok. Én nem. Én sem áldozat, sem potenciális áldozat nem voltam és nem vagyok.

A Premontrei gimnázium hatására alakult ki bennem, hogy kemény voltam magamhoz és soha sem voltam magamhoz elnéző. Sokat köszönhetek ennek, ha talán nem is mindig boldogságot. És az, hogy ezáltal talán másokkal szemben is kemény voltam és nem eléggé elnéző, bizonyára hiba volt.

(Folytatjuk)

JEGYZETEK

- 1 Márkus Emília (Szombathely, 1860 - Budapest, 1949) színésznő, 1877-től a Nemzeti Színház tagja.
- 2 Görög Sándor (Szombathely, 1933. december 27. -) Széchenyi-díjas magyar kémikus, gyógyszerkutató, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja.
- 3 Collegium Musicum: Bárdos Alice alapította két zenésztársával a kamaragyűjtést 1935-ben, mely öt évig működött, évente 4-5 koncertet adtak.
- 4 Bárdos Alice: 1896-ban született Budapesten. Az Országos Magyar Királyi Zeneakadémián szerzett művész oklevelet 1916-ban. Kamarapartneri között említhetjük többek között Bartók Bélát, Fischer Annie-t, Weiner Lászlót, játszott a Waldbauer-Kerpely vonósnyéggyessel. Szombathelyre házassága révén került 1922-ben. Férje, Szende László építésmérnök volt. Szombathelyen 1926-tól 1940. december 31-éig a Szombathelyi Városi Zeneiskola hegedűtanára volt, amikor is zsidó származása miatt nyugdíjazták. A város zenei életébe aktívan bekapcsolódott. 1927-ben megalapította a Szombathelyi Kamarazenei Társulatot. Rendszeresen hangversenyezett, és emellett 1931-től 1935-ig a Szombathelyi Kultúregyesület Zenei Szakosztályának alelnöke volt. A szombathelyi gettóval együtt Auschwitzba deportálták, ahol, mivel beteg anyósát támogatta, egyenesen a gázba küldték.
- 5 Wiener Lili: zeneiskolai tanárnő, Bárdos Alicével a Collegium Musicum egyik alapítója.
- 6 Baranyai Gyula: karmester, gordonkaművész, tanár
- 7 Csebi Pogány Aladár (1889-?), tanár, festő
- 8 Werner Alajos (1905-1978) Mikes János püspöknek köszönhetően Rómába került, ahol 1933-ig magasfokú zenei tanulmányokat folytatott. Egy rövid időre hazatért, 1931-ben, amikor teológiai doktorátust szerzett. 1934-ben hazatért Szombathelyre, ahol elkezdte szervezni 8-14 éves fiúkból később híressé vált kórusát, a Schola Cantorum Sabariensist
- 9 Dr. Vitéz Miklós, a Meseautó (1934) című film forgatókönyvírója.
- 10 Simonffy Jenő (1885-1954), 1913 és 1941 közt a gimnázium tanára, 1935-től igazgatója és házfőnök, 1943-tól a premontrei rend feloszlataásáig csornai prépost.
- 11 Pákay Árpád Arnold (1885-1968), 1909-től a gimnázium tanára, 1941-től 1947-ig igazgatója.
- 11 Dr. Szomor Tamás, szerzetes, tanár, festőművész
- 13 Radnai Rezső, rajztanár, festőművész
- 14 Iharos Alfonz Gyula szerzetes, tanár, az állattan nemzetközileg elismert kutatója.
- 15 Dénes Vera (1915 - 1970), gordonkaművész; Rózsa Vera (1914-2010) énekesnő, énektanár; Starker János (1924-) cellista; Ernster Dezső (1898-1981), operaénekes; Jámbor Ági (1909 - 1997), zongoraművész